

OPPONENSI VÉLEMÉNY VISKOLCZ NOÉMI AZ ÖNTÖRVÉNYŰ PALATINUSNÉ: THÖKÖLY ÉVA (1659–1716) CÍMŰ AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉRŐL

Viskolcz Noémi nagydoktori értekezése Esterházy Pál nádor második feleségének, Thököly Évának az életrajza. A disszertáció szerzője beszámol arról, hogy kezdetben kétségek gyötörték a tekintetben, hogy ez a biográfia kellő anyagot szolgáltat-e egy akadémiai doktori disszertációhoz. Az elkészült mű minden efféle aggodalmat eloszlat. Thököly Éva izgalmaiban, olykor krimibe illő fordulatokban gazdag életpályája mindenképp érdemesnek bizonyult arra a nagyszabású tudományos feltáró munkára, amelynek végeredménye, összegzése a jelen értekezés.

A dolgozatban kirajzolódó különleges női egyéniségtörténet ugyanis eddig túlnyomó többségükben ismeretlen levéltári adatokon, alig vagy sehogyan sem kutatott iratokon, vagyis minden esetben a primer anyagon nyugszik: magánleveleken, gazdasági iratokon, végrendeleteken, inventáriumokon, periratokon és még számos más típusú forráson. A dolgozat olvasója hihetetlenül gazdag – jórészt pénzügyi, gazdasági jellegű – adattömeggel szembesül. A disszertáció egyszersmind támaszkodik a szakirodalom teljességére, amit Viskolcz Noémi a tőle megszokott alaposággal és szigorral szembesít a források igazolta tényekkel. Sosem mulasztja el megjegyezni, ha kutatótársai munkáiban pontatlanságokat, hiányosságokat, tévedéseket észlel. Nem a személyt nézi, mindig csak a tudományos igazság érdeklé. A mű középpontjában álló főúri hölgy, Thököly Éva egészen kivételes egyénisége, országokon átívelő, roppant jelentős kapcsolati hálója, műveltsége, és főként az Esterházy családban betöltött kirívóan ellentmondásos szerepe indokolta, sőt megkövetelte, hogy az életére, életkörülményeire vonatkozó legapróbb adatok is össze legyenek gyűjtve, rendszerbe legyenek helyezve és értelmezést nyerjenek a maguk mikro- és makro-kontextusukban egyaránt.

Mikro-kontextuson egy-egy adathalmaz szorosabb összefüggéseit értem. Ezeket a disszertáció táblázatokba rendezi és elemzi, mindig közölve az összesítés eredményét. Makro-kontextusként pedig a tárgyalt tematika országos, sőt európai összefüggésrendszerére gondolok. Elsősorban arra, hogy Thököly Éva életpályája miként viszonyul a hozzá hasonló státuszú 17–18. századi magyar és osztrák főrangú hölgyek életstratégiáihoz, kibontakozási lehetőségeihez, családjukban betöltött feleség-szerepükhöz, közéleti megnyilvánulásaikhoz, műveltségükhöz, anyagi kultúrájukhoz stb. Viskolcz Noémi értekezése tehát bevallottan beilleszkedik a nőtörténetírás elmúlt évtizedekben felfutó irányzataiba. A szerző mindig tisztázza saját pozícióit, olykor vitatkozva a nőtörténet témakörében alkotó kollégáival. Makro-kontextusnak nevezhető az a helyes törekvés is, amikor egy-egy felvázolt probléma, konfliktus kapcsán a szerző igyekszik nőtörténeti párhuzamokkal megvilágítani az adott helyzetet. Az is igaz, hogy ezek a parallel történetek olykor nehezen követhető, elágazó exkurzusokba torkollanak, de ezek szükségességét nem vitatom, nem is borítják fel az értekezés szerkezetét.

A disszertáció által görgetett óriási adattömeget kitűnően ellensúlyozzák a megfelelő helyen, megfelelő formában feltett igen egyszerű, de jó kérdések. Például ilyenek: „Miért volt fontos [az Esterházy Pállal kötött] házasság Thököly Évának?” 1700 decemberében Bécsben azt beszéltek, hogy az egyik nagyhatalmú miniszter kiszakította a könyvből [Esterházy Pál *Trophaeum*ából] az asszonyt ábrázoló metszetet. Vajon mi történhetett? Mi keltett ilyen indulatokat? Ki volt Thököly Éva? Másol pedig: „S vajon hogyan teltek Thököly Éva napjai, amikor Bécsben tartózkodott?” Vagy – hogy a dolgok kellős közepébe vágjunk –: „Miért

mérgezte volna meg a férjét Thököly Éva?” Ilyen és sok hasonló kérdésre kell ugyanis választ adnia annak, aki Thököly Éva életrajzával foglalkozik. Éva asszony és Pál herceg házassága ugyanis bővelkedik a regénybe illő fordulatokban. Vészterhes körülmények közt indult kettejük kapcsolata. Éva apja, Thököly István belekeveredett a Wesselényi-mozgalomba, melynek erőszakos felszámolásakor megbetegedett és meg is halt. Rebellisnek találták, felségárulóként posztumusz elítélték, jószágait elkobozták. Szorult helyzetében, végóráit élve politikai ellenfelére, Esterházy Pálra bízta hajadon lányait, egyetlen fia, Thököly Imre, a későbbi fejedelem viszont Erdélybe menekült. A szinte teljesen földönfutóvá vált Thököly Éva tehát Esterházy Pál gyámleánya lett. A gyámapa és a nála negyedszázaddal ifjabb gyámleány közt titkos szerelmi kapcsolat szövődött. A házasságon kívüli kapcsolatból – Viskolcz Noémi közvetett bizonyítékokon alapuló, de megalapozott feltételezése szerint – gyermek is született: Esterházy Ádám, akit az apja a nevére vett, és a család a feleség, Esterházy Orsolya fiaként tartott számon. A feleség (Orsolya) és a szerető (Éva) közt „dühödt háború dúlt”. Esterházy Orsolya halála után a főúr legalizálta gyámleányával való kapcsolatát, feleségül vette őt. A jelek szerint bensőséges szerelmi kapcsolat volt kettejük közt, leveleik szexuális életükbe is bepillantást engednek – ez rendkívül ritka ebben a korban. A házasfelek kapcsolata azonban idővel romlani kezdett, rendszeressé váltak a viták, a veszekedések. Éva asszonyt megaláztatások érték az udvarban, lenézték, szüntelenül összehasonlították őt az előző asszonnyal, pizskálódtak vele, gátolták társadalmi beilleszkedését. Az ellene való gyűlölködésben élen jártak Pál és Orsolya gyermekei, különösen a kismartoni ágostonos kolostorban élő „Kiri” apáca. Thököly Éva nem törődött bele a helyzetbe, tiltakozott, követelőződött, harcolt jogaiért, minden rendelkezésére álló eszközt bevetve. Igyekezett a vele egy rangban lévő hölgyekhez hasonlóan saját udvartartást létrehozni, saját birtokokra szert tenni, visszaszerezni azt, ami örökségéből járt neki. Férjére azonban – a kezdeti támogatás után – egyre kevésbé számíthatott, Pál úr számára saját boldogulása, családja és családi reprezentációja volt mindig az első, amibe Éva egyre kevésbé tűnt beilleszthetőnek. Tény, hogy a sértett feleség húzódozott attól, hogy megfelelően reprezentáljon nagyhatalmú férje oldalán. Az 1690-es években kitört családi háború egészen odáig fajult, hogy Évát azzal vádolták, meg akarta mérgezni férjét. A házaspár elvált ágytól, asztaltól, az asszonyt vád alá helyezték és elítélték, majd a tullni domonkos kolostorba vitték. (Az egész értekezés érdekes mellékszálaként megmutatkozik, hogy a kolostorok ekkortájt a nemkívánatos arisztokráta nők börtönként is funkcionáltak.) Csodával határos az az akaraterő és érdekérvényesítési képesség, amivel Éva ezután fokozatosan kiverekedte magát a rabságból, támogatókat szerzett, visszaszerezte vagyonát, és úgy halt meg 1716-ban, hogy magánvagyonra igencsak jelentősnek volt mondható.

Dióhéjban így foglalható össze a disszertációban elemzett élettörténet. Ott persze minden apró mozzanat a maga teljes bonyolultságában jelenik meg, mindig számításba véve az összes összefüggést, mérlegelve az okok és okozatok valamennyi lehetőségét. Opponensként az lehet a feladatom, hogy továbbgondoljam ezeket az ok-okozati láncolatokat, és kérdéseket fogalmazzak meg velük kapcsolatban.

Elsőként az merül fel, hogy – a szerelmi-szexuális vonzalmon túl – mi motiválhatta Esterházy Pált abban, hogy ilyen szorosra fűzze kapcsolatát egy „rebellis” úr lányával? Azonnal kínálkozik a válasz: Esterházy igyekezett pacifikálni a Habsburgok ellenfeleiként számon tartott családokat azáltal, hogy leányaikat Bécsnek kedvező házasságokba terelte. Tudjuk, hogy Thököly István másik két leánya is az Esterházyak illetén felügyeletét „élvezte”. Esterházy Pál azonban még ennél is nagyobb tételekben játszott. Azzal tette igazán nélkülözhetetlenné magát a

bécsi udvar számára, hogy családi és személyi kapcsolatai révén befolyást tudott szerezni olyan körökben is, ahová a Habsburg-kormányzat ekkor még közvetítők nélkül nem vagy nehezen tudott behatolni. Viskolcz Noémi okkal mutat rá arra, hogy Thököly Éva anyja, Gyulaffy Mária révén (többedmagával) gazdag erdélyi Bethlen-örökségre tarthatott igényt. Tudjuk persze, hogy ehhez az örökséghez roppant nehéz, sokáig lehetetlen volt hozzájutni, mivel erre az Apafiak rátették a kezüket. Vajon nem lehetséges-e, hogy Esterházy Pálnak már Thököly Évával való házasságkötésekor eszébe jött, hogy a frigy valamiképpen elősegítheti az Esterházy család és közvetve a Habsburg-kormányzat erdélyi befolyásának erősítését? Persze ekkor még nem lehetett tudni, mit hoz a jövő, de az a disszertációból kétségtelenül kiviláglik, hogy Thököly Éva végső vagyongyarapodása annak volt köszönhető, hogy az ekkorra már teljesen ellehetetlenedett, eladósodott II. Apafi Mihály, a Bécsben élő, lemondott, elszegényedett erdélyi fejedelem végül is, hosszú évtizedek múltán kifizette Thököly Évának a jussát. Ha Esterházy Pál második házassága nem is úgy alakult, ahogy tervezte, Erdéllyel kapcsolatos számításai végső soron helyesnek bizonyultak. Ez a gondolatkör talán megéri még a további vizsgálódásokat.

Összefügg ezzel, de el is válik tőle az a kérdés, hogy milyen szerepe lehetett Thököly Éva „kuruc” rokonságának abban, hogy nem tudta elnyerni az Esterházy család bizalmát? Persze a disszertáció is komoly teret szentel ennek a problémának, kezdve azzal, hogy Esterházy Pál és Thököly Éva házassága 1682-ben mintegy pendantja volt Thököly Imre és Zrínyi Ilona ugyanebben az évben történt munkácsi kézfogójának. Az is sokszor előjön a dolgozatban, hogy Éva asszonynak az Esterházy család és baráti köre – nincstelensége mellett – sokszor felemlegették rebellis apját és főleg testvérét, Imrét, annak ellenére, hogy Éva politikai nézeteiről semmit sem lehet tudni. Thököly Imre politikai mozgalma, „királysága”, majd bukása nem lehetett teljesen hatás nélkül Thököly Éva sorsának alakulására sem. Mindazonáltal az is tény, hogy a Thökölyek erdélyi befolyásszerzése szálla volt az erdélyi elit, főleg az Apafiak szemében. Ilyenformán jelképesnek mondható, hogy a haldokló Thököly István lányait nyugat felé, fiát pedig keleti irányba terelte: a késmárki Thökölyek ugyanis középen helyezkedtek el, ha nem is politikai értelemben. A Thököly név roppant bonyolult, ellentétektől keresztül-kasul szabdalt viszonyrendszert jelenített meg a kor szereplői számára. Hogy mást ne mondjak, Thököly Imre sohasem volt igazán népszerű Erdélyben még akkor sem, amikor a politika kényszerei többször összekötötték Erdély és Thököly sorsát. Kármán Gábor kutatásaiból (is) tudjuk, hogy az erdélyi diplomáciának komoly szerepe volt Thököly Imre bukásában. Ily módon azt hiszem, hogy Thököly Éva sorsának politikai aspektusai is megérnének némi továbbgondolást, akkor is, ha értelemszerűen erre vonatkozó közvetlen forrásokkal nem is rendelkezünk.

A haldokló Thököly Istvánnak az volt a végakarata, hogy lányai maradjanak meg az evangélikus hitben. Nem így lett. A Thököly lányok mind katolizáltak, ahogy ez a körülményekből egyenesen következett. Maga Thököly Éva is hitbuzgó katolikus volt. Ennek a mély vallásosságnak számtalan kisebb és nagyobb tanújelét adta, erről igen sok adat olvasható az értekezésben. Rejtély azonban, hogy miként és hogyan fűződött olyan rendkívül szorosra a kapcsolata a ferencesekkel, hogy végül is (főként) a bécsi udvar legfelső köreiig nyúló ferences kapcsolatai révén sikerült kikászálódnia szomorú és kilátástalan helyzetéből, a rabságból. Az értekezés fényt derít arra, hogy személy szerint kik voltak azok a ferencesek, akik Thököly Éva mellé álltak, és azt is fillérre lehet tudni, hogy Éva asszony milyen gazdag felajánlásokkal hálálta meg a segítségnyújtást. A hercegasszony ferences elkötelezettségének mélységét mutatja, hogy rendelkezése szerint a klarisszák habitusában temették el. Itt némi eligazítást

szívesen olvasnék még a korszak osztrák szerzetesrendjeinek (Éva asszony ekkor már Magyarországról ki volt tiltva, nyelvében is némiképp elnémetesedett) egymáshoz való viszonyairól. Egy rövid összehasonlítás is hasznos lehetne Esterházy Pál és Thököly Éva kapcsolatairól a különböző egyházi szervezetekkel és szerzetesrendekkel. Persze Pál nádor ferences kötődései is jól ismertek, de a férj és a feleség közt mégis lehetnek fontos különbségek.

Utolsóként említem a Thököly Éva ellen folyó bűnügyi eljárások jogi hátterét. Kiválóan megmutatkozik a Viskolcz Noémi által feltárt adatokból, hogy a peres eljárás során sokfelől, sokféle befolyásolás történt. Az is világos, hogy a kezdeti szakaszban Pál nádor és családja nagy hatással voltak a dolgok menetére. Azt is tudjuk, hogy a férj maga volt a feljelentő, bár ezt a tényt sokáig igyekezett elleplezni. Az is megmutatkozik, hogy I. Lipót császár halála után, az új bécsi adminisztráció már nem vette tekintetbe a korábbi mértékben a herceg akaratát, sőt, idővel Esterházy Pál komoly anyagi nehézségekkel került szembe, fizetéseképtelenség mutatkozott, amikor ki kellett elégítenie felesége követeléseit. Mindent összevéve példaértékűen megmutatkozik Thököly Éva kiszolgáltatottsága férjének és férje családjának. Mégis az egész történet arról szól, hogy ez az állapot nem volt megváltoztathatatlan, teljes és határtalan, sőt, az ellenállásnak a kor viszonyai közt volt tere és lehetősége. Ez kiderül akár a mérgezés-vád utáni vizsgálatokból is. Nem maradt titok, hogy Éva valóban beadott valamiféle port a férjének, amit ő álompornak, áfiumnak vagy mákonynak mondott, vádlói viszont arzénnak. Az ügyet megvizsgálták, úgy tűnik, a nyomozók rendelkezésre állt még maga az eredeti anyag. Azt beadták egy fekete tyúknak. A tyúk megdőglött, de a boncolás nem mutatta a mérgezés legkisebb jelét sem. Kiderül, hogy a hatályos jogszabályok pontosan és részben ma is érvényes módon írták körül a mérgezés tényállását, és ez itt nem állt fenn. Azt is tudjuk, hogy Thököly Éva a továbbiakban komoly ügyvédi támogatásban részesült, és az uralkodó is igyekezett részrehajlás nélkül viszonyulni a kérdéshez. Tehát Éva a kor szintjén fejlettnak mondható törvényi szabályozásnak, a gondos és körültekintő bűnügyi vizsgálatnak, a hatékony jogi védelemnek is köszönhetette, hogy újra meg újra össze tudta szedni magát. Erről a jogi háttérről is szívesen olvasnék még bővebben. Ide tartozik még a nyilvánosság szerepe is. A férj és a feleség házassági vitái nagy nyilvánosságot kaptak, a szemben álló felek nem is igyekeztek ezt elkerülni. Emögött mentalitástörténeti tényezők is meghúzódhatnak. Ez a körülmény is segíthetett az asszonynak. Veszedelmes nyelvű, odamondogató személyiség volt, aki még a császárt is meg tudta döbbszteni: „Lám kártyázó nem vagyok, sem kurva nem vagyok, hiszem, jobb, hogy ez kevés gazdagsággal töltssem az időmet, hogysemmint úgy élnék, mint más asszonyok” – írta büszkén a férjének.

Ezek a kiragadott szempontok csupán elenyésző töredékét jelentik a történetben felszínre kerülő társadalmi, nőtörténeti, kulturális, politikai, vallási problémáknak. Ezek itt és most helyes és megfelelő formában vannak kibontva, úgy, ahogy egy akadémiai doktori disszertációban ennek helye van. Javasolom azonban a mű könyv formában való megjelentetését. Ebben az esetben komoly átdolgozásra lenne szükség annak érdekében, hogy olvasóbarát, a problémákat még inkább előtérbe helyező kiadvány jöjjön létre. A gazdag tudománytörténeti bevezetőnek itt és most helye van, ott már ezt rövidebbre fognám. Nagyon fontos, hogy most tisztázódik az a nagyon fontos együttműködési háttér, ami a szerzőt különböző projektekben, több jelentős tudóskollégájához kapcsolja. Fontosak az előzmények, a projektek, a szerző és szerzőtársai által írt előtanulmányok – elsősorban Viskolcz Noémi friss, 2022-es forráskiadványa, amelyben Esterházy Pál és Thököly Éva levelei lettek kiadva –, ezek taglalása azonban egy új könyvben, ami nem az akadémiai fokozat elnyerését célozza, már elhagyható lesz. Elkerülném később azt a helyzetet is, hogy noha Thököly Éva „különleges egyénisége” áll

a kötet középpontjában, ez az egyéniség csak nagyjából a 70. oldal tájékán bukkan elő, egyszerűen azért, mert olyan sok mindent kell elmondani a családok előtörténetéről. Általában erősíteném és bővíteném az adatok makroszintű értelmezését, még inkább beemelve a tárgyalt problémákat az egyébként mindig pontosan jelzett magyar és nemzetközi kontextusokba. Jelenleg segíti a doktori mű értékelését, hogy minden nagyobb egység végén összegzéseket olvashatunk. Ezt egy könyvben már nem kellene mindig verbalizálni, nem kellene újra meg újra leírni, hogy „összegzésképp elmondható”, az olvasó enélkül is tudja, hogy összegzést olvas. A dolgozat végén olvasható összefoglalás nagyon jól sikerült, de ezt még tágabbra nyitnám a fent jelzett, és kissé részletesebben bemutatott problémák irányába. Apróság, de megjegyzem, hogy a mai fülnek furcsán hangzik, amikor az értekezésben több helyen is „zsidóknak adott kölcsönökről”, például a kor egyik leggazdagabb bankárának, Samuel Oppenheimernek folyósított kölcsönről olvasunk. Noha formailag persze erről van szó, a lényegyet tekintve pénzkihelyezésről, „bankbetétről” van szó. A könyv igényel majd egy alapos olvasószerkesztői átnézést. Nem tárgyi jellegű, hanem formai természetű javításokra gondolok. Külön kérdés az egykorú forrásszövegek átírása. Itt, azt hiszem, nem teljesen kielégítő az az eljárás, amit a szerző úgy jellemez, hogy a régi szövegeket „közelíti” a mai magyar nyelvhez és központosításhoz. Több esetben azt gyanítom, hogy megmaradtak a régies helyesírási sajátosságok, amik aligha *hangzottak* úgy, ahogy itt írva vannak. Az átírás során érdemes lenne a Régi Magyar Költők Tára azon kötetét tanulmányozni, ahol a mai helyesírás szerint átírt, ám következetesen hangzashű szöveget adnak a sajtó alá rendezők. A készülő könyvben fejezetenként újrakezdődő jegyzetszámozást javaslak. Noha tudományometriai szempontból ez esetleg hasznos lehet, mégis az 1600-nál is több jegyzet fölborítja a leendő nyomtatvány összképét.

Viskolcz Noémi akadémiai doktori értekezése példaértékű alaposítással tárja föl Esterházy Pálné Thököly Éva kalandos életútjának valamennyi, a mai tudomány számára hozzáférhető adatát és összefüggését. A biográfiát a szerző modern nőtörténeti, családtörténeti, gazdaságtörténeti, kultúrtörténeti, mentalitástörténeti kontextusba helyezi, nagyban bővítve ezzel a 17–18. századi magyar arisztokrácia nőtagjaira vonatkozó ismereteinket. A disszertáció minden tekintetben megfelel az MTA elvárásainak, a doktori cím odaítélését feltétel nélkül támogatom.

Ács Pál DSc

Budapest, 2023. június 7.